This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Megjelenik évenként 5—6 füzetben, 3 nagy nyolczadrét ívnyi tartalommal; időnként szövegközi ábrákkal illusztrálva.

PÓTFÜZETEK
A
TERMÉSZETTUDOMÁNYI
KÖZLÖNYHÖZ.
ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT.

E folyóiratot a társulat tagjai évi 1 frt ráfizetéssel kapják; előfizetési ára, a Természettudom. Közlönnyel együtt, 6 frt.

XXVI. KÖTETHEZ. 1894. DECZEMBER 5. PÓTFÜZET.

„Pars pro toto“ a növénynevekben.*

A tudományok bővülésével és terjeszkedésével újabb-újabb szavakra és kifejezésekre van szükségünk. Szerencsés az a nemzet, a melynek nagy a szóbősége, kiderített és kimerített a nyelvtudománya, s könnyen alakítható szókincse, szóelemei és nyelvtani formái vannak.

A magyar nyelvet keleti sajátságainál és árván szakadt voltánál fogva nemcsak megtanulni nehezebb a római nyelv származéknyelveinél, hanem a nyelvtani természetét és törvenyeit kutatni, felismerni és megalapítani is, sokkal nehezebb, miként a magyar nyelvtudomány ingadozása, nyelvtanunk történeti fejlődése is elegendőképen igazolja.

A magyar botanika terén maradva, úgy hiszem, a munkások mindnyájan átlátjuk, hogy az érintett kellékek nem nagyon könnyítik meg kutatásunk eredményének szóval vagy tollal való terjesztését, nem azért mintha nyelvünk az érintett kivánalmak tekintetében talán fogyatékos lenne, hanem főleg azért, mert az idegen nyelvek nyügjében rekedtünk meg, az idegen nyelvek bálványán ragadt meg a szemünk; nyelvünk sajátságát és fejlesztését azok pápaszemével nézzük. Épen ezért nyelvünknek eredetiségeit és sajátságait nem nagyon kutatjuk, nem a magyarosat alkalmazzuk, hanem az idegen formáknak és mintáknak elsőbbséget adunk.

Meg kell vallani, hogy ez baj. Midőn a tudomány fejlődik, a kutatás már maga is bajos küzdelem. Attól az érdemestől, a ki a tudományt hathatósan fejleszteni, bővíteni tudja, nem okvetetlenül követelhető, hogy a nemzeti vagy akár a latin nyelvtudománynak minden izét, minden árnyéklatát ismerje és alkalmazni tudja. De a hol a nemzeti nyelv nincs nyűg alatt, a hol a nemzeti nyelvnek minden csinja-binja ismeretes, a mely nemzetnek sok tudományos munkása van s különböző ágak művelésére is több embere jut, ott a baj kevesebb.

Nálunk a dolog nem így van. Sok előmunkálat, sok tiszta munka nem fekszik előttünk. Nincs annyi munkásunk, a hány ága van a

* Az 1893 deczember 13-ikán tartott növénytani értekezés második tárgya.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

tudományoknak s a kevésszámú munkásnak más tekintetben is nagy az életküzdelme. A munkákat a németből akkor kezdték fordítani, a midőn a magyar nyelv természetét, a szóképzés szabályait stb. idegen minta szerint itélték meg, vagy olyanok fordítottak, a kik anyanyelvünknek keleties sajátosságait épen nem, vagy kevésbbé ismerték. Így a századunk derekáról ránk maradt munkák nyelvészeti és nomenklaturai tébolygását csak nemzeti pietásból olvasgatjuk.

Más korba jutottunk. Mindannyian érezzük a bajokat és hiányokat. Mindannyian iparkodnánk a bajból végre kieviczkélni és a nemzeti nyelvtisztaság partjára kikötni. Már jó rakás idegenszerűséget, nagy sereg rossz műszavat kigyomláltunk; az előhozott új szót minden oldalról meghányjuk-vetjük stb.; de ez még idáig nem segített ki a sárból.

Nem lehet kivánni, hogy mindannyiunknak egyenlő terjedelmes nyelvtani ismerete és nyelvészi ügyessége legyen, sem azt, hogy mindannyiunk ismerje a hazának különböző nyelvjárását és szókincsét, hiszen ezt még nyelvészeink is csak gyüjtögetik; de hogy végre biztos révbe vergődhessünk, szép feladatot teljesítene a botanikai szakosztály, ha a vidéki szaktársakat is mind belé vonná a munkába: a floristikai, kiváltképen pedig a nép nyelvében még ma is élő, de már-már eltünedező s a tudományban ismeretlen szavak és nyelvbeli, különösen botanikai sajátságok, a növénynevekben rejlő különösségek és formulák, a növényekkel való bánás, a népies szokásokban szereplő füvek és fák kutatásába és gyüjtésébe. Hogy egyhamar Pringsheim-eket, Strassburger-okat, Grisebach-ot vagy Drudé-t nevelhessünk magunknak, engem e tekintetben nagy reménység nem kecsegtet, mert ily jelességek feltünésére nem csak isteni adomány, hanem emberi alkalom is elkerülhetetlenül szükséges. Vidéki társaink ismerik legjobban a nép nyelvét és nyelvsajátságait; nekik van legkönnyebb módjuk a nép nyelvéből összeválogatni és feljegyezni azt, a mire botanikailag szükségünk van. Ha szakosztályunknak sikerülne az ország botanikai erőit összegyűjteni és központosítani, számtalan becses tudnivaló birtokába jutnánk, a melyek felhasználásával növénytermékeinket nemzeti szellemben és irányban mennél sikeresebben ismertethetnénk.

A biztos boldogulás érdekében továbbá, most az egyszer én is olyan égető szükségeset, de nem egyhamar teljesülhetőt is bátorkodom jámbor óhajtásként előhozni, mint a minő nehéz feladat a már itt sürgetet kisérleti teratológia* megalkotása vagy a fajvegyüléknek kisérleti felnevelése.

* Van tudomásom róla, hogy Schuch J. tagtársunk a fasciatiót kisérleti úton létrehozta.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Szükségünk lenne t. i. egy kis alkalmazott grammatikára, a mely főleg a botanikában szükséges és alkalmazható szabályokat, a magyar botanikai szavakban rejlő sajátságokat, a rájok alapított szóalkotás szabályait stb. adná elő. Hogy a hazai botanikai etnografia összeállítása is sokféleképen világosítaná meg tudományunkat és segítené elő tovább folyó munkánkat, ezentúl bizonyítgatnom egészen fölösleges.

Bajos, csaknem lehetetlen ezeknek a megteremtése. De bizonyos, hogy a meddig a meglevő anyagot meg nem rostáljuk, át nem tekintjük és szóalkotásunkat ezek alapján nem szabályozzuk: nomenklaturánkban újabb hibákat elkerülni nem lehet. Bizony-bizony még mindig a gyüjtés korában, általában a kellő vizsgálatoknak még mindig csak az elején vagyunk, a végére mi talán mindannyian nem is érünk. Azonban minden kisebb gyüjtés és vizsgálat, patreseink nyelvsajátságainak kutatása és méltatása, mely végre is nyelvészeti ismeretünket bővíti és világosítja meg: mind egy-egy kő, a melyből a jövendő a nemzeti botanikának hatalmas és díszes oszlopát építheti föl.

Én ezen kivánságok jelzése után, mintegy kisérletül, közönséges ismert dolgokat foglalok össze. A »pars pro toto« vagyis a rész az egész helyett sajátságot kutatom botanikánk nyelvezetében, mert ennek, úgy tapasztalom, nagyobb kelendősége van keleti képes nyelvünkben, mint talán ezelőtt gondoltuk, sőt ennek nem szellőztetése vagy figyelemre nem méltatása a magyar botanika szótárában gyomot (virat, állab) is sarjasztott.*

A »pars pro toto« az eloquentiának vagyis ékesszólástannak, mondhatni, egyik kelendő virága, a költői meg a szónoki nyelvnek szépítő formája, melyet az ékes szókötésben (syntaxis ornata) szokás ismertetni. A »pars pro toto« a szépségnek és hatályosságnak egyik nevezetes rúgója, mely a beszédnek, az értelmességen kivül, együtt és egyszerre, díszt és kedvező hatást is kölcsönöz. A »pars pro toto« a képleteknek (tropus) egyik szakasza, a *tárgymásítás* vagyis a *synecdoche* alá tartozik.

A tárgymásítás a képleteknek vagyis a szók vagy mondatok értelme elcserélésének az a módja, midőn bizonyos tárgy helyett a vele benső rokonságban levő nevét említjük, hogy az a bevett szólásmódok szerint a kifejezni kivánt fogalmat jelentse. Ilyen belső rokonsága van egymással a résznek meg az egésznek, a nemnek és fajnak, a fajnak és egyednek.**

* Kriesch János, »A természetrajz elemei« czímű munkájában, az I. köt. (1891) 1. l. ezt olvassuk: »A közéletben, *tévesen*, az egész dísznövényt is csak úgy (t. i. virágnak) nevezik.«

** Szvorényi József, Ékesszólástan 67. l.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Midőn tehát a részt az egész helyett, vagy viszont az egészet a rész helyett (totum pro parte) vagy a nagyobb körű fogalom helyett a kisebb körűt említjük, ez a tárgymásításnak egy-egy fordulata s vele a beszéd szebb és hathatósabb lesz, mert egy szóval a részt is meg az egészet is, a kisebbet is nagyobbat is a lélek elé idézvén, a hatás nagyobb és kedvesebb, s a képzelődő tehetség jobban foglalkozik. Midőn — természetrajzi példát idézve — azt mondjuk: »félti az irháját«, ekkor az *irha* a rész a bőr, a hát vagy a test helyett; midőn pedig a magyar tréfásan azt mondja, hogy a káposzta (főzelék) csak akkor jó, ha a disznó megheverkődzik benne, ebben a mondásban a *disznó* az egész, a disznóhús vagy kolbász helyett. Az ilyen kifejezések a magyar közbeszédben bőségesen hemzsegnek, még pedig a tréfás vagy elméskedő vagy élczeskedő mondásokban gyakoriak, de nem ritkák a nyugodt higadt beszédben sem, annyira hogy a »pars pro toto«-t nyelvünk természetes, nem exaltált hévben szülemlett sajátságának kell tekintenünk. Az ilyen példákban majd az *egész*, majd a *rész* szokott a kirívóbb lenni.

A pars pro toto figyelembe nem vétele, vagy pedig mint nemzeti nyelvsajátságnak fel nem ismerése és meg nem becsülése nyelvünkben — látszólag — bizonyos szószükséget, szóhiányt okoz. Legalább így gondolkoznak, így itélik meg nyelvünket, a kik e karakteres sajátságot nem ismerik, vagy nyelvünket más nyelvek szóbősége alapján akarják megitélni.

Így pl. a latinnak van arbor-a (élő fa) és lignum-a (holt fa), a németnek Baum-ja és Holz-a, Blumé-ja és Blüthé-je; a szegény magyarnak ez mind csak *fa* és *virág*.

A magyar ember fát ültet, fát vág, faházban (lignumbeli) lakik, fatuskón ül, fát (fadarabot, száraz ágat), faforgácsot szed, a fa-sejtet nem látja stb. Bíz ez látszólag elég szószükség, csakhogy a magyar nyelv szellemében elég bölcseség is rejlik, hogy ezeket a példákat jól megértjük, s egymással, rendkivüli egyszerűségök ellenére se tévesztjük össze. Itt a *fa* az egész, és fa marad annak a része és porczikája (fasejt) is, akár élő, akár holt állapotban.

De vizsgáljunk tovább más és több példát; jobban tájékoztat ez, mint sok más magyarázgatás.

A magyar leány virágot vagy virágpalántát ültet; virágot kapál, virágot szakít, virágot himez a kendőjébe. A szerecsendiót vagy muskatal diót is a virágjából (a maglepléből = arillus) fejti ki; sőt a magyar nép *tiszavirág*-ot, *borvirág*-ot, *akasztófavirág*-ot, *bányavirág*-ot és *sóvirág*-ot stb. is ismer.

Vasvármegyében, Kemenes aljától nyugatnak halomlánczolat huzódik; *Cser* a népies neve, mert magasabb helyein a cser vagy a

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

cserfa az uralkodó. Cser tehát a hely a hol nő (csererdő), cser maga a fa, cser a kérge meg a héja, sőt ezek után a cserzője és más terméke is *cser* lehet. Hasonló eredet a Bükk vagy Bükkhegység is (v. ö. szőlő a 200. l.).

Nap (sol) az égi test, földünk s minden éltetője, nap (dies) a Nap világításának és leáldozásának 24 óránként való ismétlődése. Az ember a *Nap*-pal dolgozik, a mi a *dies*-nek még kisebb része.

A növény tagjai szerint tekintve a pars pro toto-t a növények neveiben, tovább a növénytagok során haladunk; megjegyzendő azonban, hogy a szigorú rendet bajos megtartani, mert egy-egy tag hol rész, hol meg egész. Gyakran meg nehéz megmondani, melyik a rész vagy melyik az egész.

I. *Földbeli részek:*

A konyhai zöldség: petrezselyem, sárga répa, paszternák, zeller stb. gyakran egész füvét csak *gyükér*-nek nevezik, noha a gyökér csak része a növénynek. Gyükeret ás, gyükeret tesz a levesbe.

Tő a növénynek, főleg a fának az a határa, a hol a földből kibujik, de a tő alatt egész külön individuumot is értünk, pl. egy tövön nő, szőlőtő. *Tő*-nek különben a gyökeret is nevezik.

Répá-nak nevezzük a megvastagodott és húsos gyökeret; de répa maga a répatermő növény is, pl. a sárgarépa, tarlórépa, czukorrépa. Ugyanez mondható a *retek*-ről is, csakhogy ez gyakrabban a szík aljának megvastagodása.

Mogyoró, minden más jelző nélkül, Vésztő környékén, földbeli gyökérmogyorójáról az egész *Lathyrus tuberosus* L. Másutt, határozottabban jelölve, *földi mogyoró* a neve.

Csicsóka (csecsóka) a *Helianthus tuberosus* földbeli tőkegumója, de csicsóka maga az egész növény is.

Krumpli vagy kolompér a gumó, valamint az egész növény is. Krumplit ültet (feldarabolt gumót), krumplit tölt (a krumpli bokorját földdel körültölti. Kiásás előtt ez az utolsó mezei munkája), krumplit ás vagy herél (a krumplifészket idő előtt felbontja s a fiatal gumók javát kiszedi); krumplit süt, eszik; krumpli-kása.

Hagyma az *Allium* L. vagyis az egész élő növény; de hagyma a hagymának sajátságos földbeli terméke, vagyis eltörpült törzse is.

Taraczk az egész növény a szárával, levelével meg a kalászával együtt; taraczk a földbeli vékony hajtás is, mely a homokot megfogja vagy a melyet az eke feldarabol.

Tőke leginkább a fás növényeknek földbeli vastagabb törzse meg a légbeli tuskórésze; de tőke (tüke a Balatonnál) egyszerűen maga a szőlőtő is.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

II. *A légbeli tagok:*

a) Szárképletek:

Spárga az *Asparagus officinalis* L. húsos hajtása a kertben is, elkészítve a tányéron is; spárga az egész növény is.

Fű. Kolozsvárott egy hegyi rét neve Szénafű (Heuwiesen).

Gyékény a kákának puha szára, vagy maga az egész a gyékény (Typha) és hajlékony levele; de gyékény a belőle szőtt ponyva is.

Szalma a pázsitfélék szára; de szalma ennek a rakása is, a mint felhasználják pl. szalmával tüzelnek.

A gazda *búzát* vet (szemet), búzát arat (kalászos szalmát), búzát csépel (kalászt), búzát szór (pelyvás, poros szemet), búzát őröl, búzából (lisztjéből) süt kenyeret. Búza között (vetésben) szól a dalos pacsirta. Búzakalász, aranykalász, búzaföld, búzavirág.

Kukoriczát vet vagy ültet (szemet), kukoriczát kapál (földjét meg a növényét), kukoriczát kaszál (csalamádét), kukoriczát tör (csövet), kukoriczát foszt, morzsol (csutka), kukoriczát pattogtat vagy főz (száraz vagy éretlen gyenge szemet), kukoriczából süt görhét (a lisztjéből), főz kását (kukoriczakása).

Rügy. Káposztát vet (magvat), káposztát ültet (palántát), káposztát kapál (az első esztendei levélrózsát), káposztát vág (a csimáján lefejezi), káposztát gyalol (csak nagy rügyét vagyis a káposztafejet), káposztát főz vagy savanyít (a gyaloltat), a káposztát hétszer felmelegíti (a főtt főzeléket). A káposztát kiülteti (a kitelelt fejet), a káposzta szárba indúl, virágzik (a másod esztendei növény).

Sok szúrós növényt a nép csak *tüské*-nek, *csipké*-nek, tüsök-nek (*Carduus acanthoides*, Baranyamegyében) vagy *tövis*-nek nevez; pl. a kerítés tövisből van. Ily módon a kökény neve egyszerűen tövis lehet. Ez is a pars pro toto-ból folyik, mert eredetileg a tüske, csipke (a Balaton mellékén *bicske*) és tövis a szúrós növénynek csak a része, s az egész növényt rólok nevezni már »*pars pro toto*«. Minthogy pedig a tövis, csipke vagy tüske, mint egész növény is, különféle szokott lenni, azért támadt az előszóval vagy jelzővel való megkülönböztetés, mint kökénytövis, a disznótüis *(Rhamnus cathartica)*, szamártüske, boldogasszony csipkéje (málna), isten átkozta tüske, fenyőtüske, töviskoszorú, muszkatövis, tüskefa, csipkefa és csipkebokor, bicskefa (vadrózsa). Ebből az is világos, mért nem várhatunk különbséget a nép nyelvében a *tövis* és *tüske* között.

A *vessző* is csak része a növénynek, t. i. a hosszú, vékony, hajlékony és suhogó ág; de a magyar nép a bokros füzet gyakran csak *vessző*-nek mondja, pl. a *Salix cinereá*-t Vésztőn, vagy *sárga vessző*-nek a sárga vesszős *Salix purpureá*-t a Balaton mellékén (Arács).

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Venyige az iszalagnövénynek vesszője, de venyegének vagy *vinegé*-nek a *Clematis* Tourn. nevű növényt is nevezik.*

»Hozd el csak a *nyirfá*-t«, vagy a *czirko*-t, olykor-olykor hallani (a nyirfaseprőt a nyirfa vesszőiből, a cziroksepőt a czirok szárá ból és virágzatából).

b) *Levélképletek*:

Levél a magyarnak eredetileg egy levél is, meg a levelek összesége vagyis a későbbi *lomb* vagy lombozat is.

Pázsit egy szálfű vagy pázsitlevél, de pázsit (Nógrádmegyében *pást* is, pl. libapást) az egész pázsitgyep vagy pázsitmező is.

Babér-t tesz a savanyú főzelékbe (csak a babér levelét).

Pálmá-val fogadták Krisztus urunkat Jeruzsálemben (a pálma lombjával, nem a pálma fájával, vagy pálmaággal, mert ága ritka pálmának van).

Dohány a növény, dohány a levele, épségben is, felaprítva is. *Hegyedohány* a virágzat levele.

Haraszt a lehúllott száraz falevél; haraszt az edényes virágtalanok egyik csoportja, a botanikus *Filices*-e.

c) *Virágzat*.

Epret szed (a virágzatból származó gyümölcsöt), epret (a kerítést) nyír vagy nyes; eper alatt (fa alatt) alszik. Sőt még, mintha a szeder meg a szamócza is az eper része lenne, ezt a három különböző növényt a nevéről gyakran összecserélik: az eperfát *szederfá*nak, vagy a szamóczát *földi eper*-nek mondják.

Barka eredetileg a *Salix Caprea* fejledező barkája vagy czicza-maczája, vagy cziczuja,** midőn a virágzat pikkelyei puha sűrű szőrűek (mint a kis czicza); de barka a *Salix Caprea* barkás vesszeje, sőt némelykor az egész fája is, vagyis a *barkafa*. (A mogyorófa barkája a Balaton melléken *rinya*.)

Buzogány a gyékényfélék virágzata, de néhol az egész gyékény neve is buzogány.

Kunkor a virágzatnak cicinnus nevű formája;*** de Diószegiék a *Heliotropium* Tourn. nevű kerti virágot is *kunkor*-nak nevezték. Ez csinált »pars pro toto«.

Karfiol az egész növény, de karfiol ennek akár nyers, akár főtt virágzattorzulása is.

d) *Virág*, lásd a 196. l.

A virág részeinek: kehelynek, sziromnak, hímnek és termőnek külön-külön népies neve nincs, mert az mind virág.

* Veszelszki, A növevényplánták stb. 165. l. (»venyéke«).

** Diószegi, Magyar Fűvészkönyv. I. 27. l.

*** Pótfüzetek XXVI. (1893) 234. l.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Aranygomb a *Ranunculus repens* teljesedő virága, valamint az egész kerti növénye is.

Rekesz vagy rekeszték a bezárt térség, pl. a termő belsejében, *rekesz* néhol a rekesztő fal vagyis rekeszfal is, *rekesz* a berekesztett hely fazárója vagy fatolója is.

Sarkantyú a virágnak, különösen a sziromnak üres nyulványa (rész); de a Balaton mellékén a gyakran ültetett és sarkantyús *Tropaeolum maius* virág neve is egyszerűen csak sárkantyú (egész).

Sáfrány a *Crocus* Tourn., de sáfrány, különösen a hol csak egyféle ilyen festéknövény terem, a *Carthamus tinctorius* L. is (pórsáfrány, bogácssáfrány), pl. az ország felsőbb részein vagy a Balaton mellékén. Sáfrány tehát ekkor az egész növény; különösen pedig, mint rész, a bibéje (Crocus), vagy a pórsáfránynak narancsszínű csöves virága is. Sáfrány tehát általában a levesnek sárga festéke, sőt ezentúl, szükség esetén, minden ilyen festéket vagy színt ezzel a szóösszetétellel jelölhetünk, pl. a *Datisca* L. nevű növényt, a melynek fonó-szövő rostja sárga, *sáfrányle*n-nek nevezhetjük.*

e) Gyümölcs.

Gyümölcsoltó tulajdonképpen nem a gyümölcs oltása, hanem inkább a majdan gyümölcsözö vesszőé vagy fáé, mint egészé.

Cseresznyét, almát, diót, baraczkot, szilvát ültet (magot vagy csemetét), szemez (rügy), vagy olt (vessző). A cseresznye lombosodik, az alma már virágzik, az egres gyümölcsözik. A som érik, a dió négygerezdű (csak a magva); diót somvaszt (a zöldhéjasat), diót tör (a csonthéjasat). Baraczkkal (lekvár) töltik a palacsintát, almás a lepény (csak az álgyümölcs pépje). Gyümölcs az eper összetett gyümölcse meg a szamócza álgyümölcse is.

Szőlő a szőlőhegy lejtője, vagy termőföldje (vinea, vinetum, szőlőbe megy, szőlőskert). A vinczellér szőlőt fed (tőkét), szőlőt metsz (vesszőt, venyigét). A szőlő (szőlőtő, az egész növény) szőlőt terem (fürtöt), a gyermek szőlőt (uva) eszik. S ki gondolna arra, hogy a szőlőben a szőlős kert földjét, vagy a szőlő lombját enné?

Gyöngy a fagyöngy bogyója, valamint az egész növénye is. A *Symphoricarpus racemosa* cserje neve Vésztőn fehér bogyójáról egyszerűen csak *bogyó.*

Paprika a füve, de paprika egész termése (töltött paprika) és törött gyümölcse is.

Megölte a nadragulya (a gyümölcsének, vagy a tőkéjének a mérge) vagy a bürök. Példa lehet a tök, bors, zab, kukoricza (virágzik, pattog) stb.

* A magyarnak van kékítője, pirosítója (báránypirosító = Alkanna), fehérítője; sárgítója (sáfrány) nincs, úgy látszik, ezt a nem egészséges szint nem szereti.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

f) Mag (v. ö. búza, kukoricza, a 198. l.).

Babot ültet (szemet), babot kötöz (karóhoz a növényt), babot tesz a kalapjához (csak a virágját), babot szed (csak a hüvely-gyümölcsét), babot fejt, babot főz (vagy a zöld babot hüvelyestől, vagy száraz babot, t. i. csak a magvát), a bab rotyog a fazékban, babot (főtt ételt) eszik, babot rajzol (gömbölyű alakot, babos kendő),* sőt a kakas babját is ki szokás venni, hogy kappan legyen belőle.

Maszlagot evett (csak a magvát, nem a füvét).

Mákot kapál, mákot tör, mákos patkó.

g) Végre még *anatómiai* tekintetben is sorolhatunk elő néhány ilyen példát.

Hárs (Tilia Tourn.) alatt pihen, hársból főz teát (a virágjából), hársat hánt, hárssal kötöz;** v. ö. *fa* a 196. l.

Kender-t vet, kendernek szánt, kendert nyő vagy csépel; de kender marad továbbra a *Cannabis* L. fonószövő rostja is: kendert fon, gerebenez stb. Ilyen példa lehet a len, a para, csanál is stb.

Indigó a füve, de indigó a festéke vagy kékitője is.

Ürmöt önt a pohárba (csak az üröm levét).

Lép a fagyöngy *(Viscum)* meg a madárlép *(Loranthus)*, de lép a bogyójok ragadó nedve is.

A »pars pro toto«-ból magyarázható az is, hogy a fás növények bőrét, kérgét, a kéreghajat vagy más héjat közönséges szemlélet útján egymástól meg nem különböztetjük, hogy a czimetfának nevezetes terméke is csak közönséges *fahéj* nevet kapott.

Az elmondottakból látható, hogy ily kifejezések, mint fűzfakosár vagy fűzkosár, nyirfaseprő, faláb, búzakenyér, diófaszekrény, szilvalekvár stb. sok tekintetben a pars pro toto alapján keletkeztek. Az is folyik ebből, hogy a nép a növényeket kiválóbb vagy használatossabb tagjokról szokta megnevezni (szerbtövis, gyöngyvirág, örvénygyökér stb.)

Ezen alapszik az is, hogy bár pl. a *babhüvely*-lyel meg a *babszem*-mel a nép a gyümölcsöt meg a magvat jól megkülönbözteti;

* A *babos kendő* vagy *babos ruha* elnevezésnek, vagyis a kartonszövet kerek pettyeinek legjobban megfelel a *borsó* alakja, a mint a Balaton mellékén a paszulyt ma is (borsónak) nevezik, pl. csótánborsó a *Phaseolus multiflorus*.

** A *hárs* v. *fa hársa* növényszövettanunkban kevésbbé használatos, nem tisztázott vagy pedig összecserélt műszó. Igy pl. Emery-nek a »Növények élete« című munkájában, az 51. l. olvassuk: »a fiatal fatest vagy hárs«. A hárs azonban nem a fának, hanem a *háncs*-nak (liber, phloëma) része, a hárskötöző háncs- vagy hársrétegből való. Kodolányi Antal »Növényboncz-, vegy- és élettan« (1868) című munkájának 49. l. a háncssejteket (Bastzellen) *hárssejt*-eknek mondja. Azt hiszem, mi nekünk is ehhez kellene ragaszkodnunk a kétes eredetű *háncs* helyett, mert a hárs népies szóban is (farkashárs, szilhárs) erre a szövetfajtára vonatkozik. *Háncs*-nak nincs tovább sarjadzása nyelvünkben.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

gyakran mégis a gyümölcsöt meg a magvat, sőt a termést meg a gyümölcsöt is, egymással összetéveszti, sőt egymástól megkülönböztetni nem tudja vagy, mint fölöslegeset, épen a nyelvünkben gyökeredző »pars pro toto« alapján, megkülönböztetni nem akarja.

Így pl. a köménymag tulajdonképen gyümölcs is (a legkülső héja), mag is (a belseje).

A kendermag, búzamag (szem), sőt a mogyoró vagy más makk is ilyen alakulás.

A jó gesztenyéről ellenben, mint gyümölcsfa termékéről, inkább azt várnánk, hogy az ehető része botanikailag is gyümölcs lenne; de a szelid vagy jóféle gesztenye gyümölcse ehetetlen, t. i. gyümölcsének morfologiailag, csak a gesztenyeszínű héja felel meg, melyet sütés előtt felhasítunk, az ehető nagyobb rész pedig a mag. A diófa, mandolafa, mogyorófa stb., mint héjas gyümölcsfák, szintén *magtermők,* nem gyümölcsöznek, mert a gyümölcsük ehetetlen. Ebből azt is látni, hogy nem minden gyümölcsfa terem gyümölcsöt, vagyis a gyümölcs nem mindenkor ehető; pl. a most említetteken kivül sok szép húsos, mérges bogyó sem (nadragulya).

A csíra csak a magvak része. Csírázáskor a csírának is csak egy része bujik ki a földből: a *kelő* vagy *rügyecske* (plumula). A hasonló növekedésből ered a csírának meg a rügynek összetévesztése, mert a krumpli gumójának igazi csírája nincs (hanem szeme vagy rügye), tehát igazán nem is csírázhatik, hanem rügyes hajtást bocsát.

A pars pro toto-val ellenkezés a levél (egység) és a lomb (többség), a mákfej meg a mákszem, a búzakalász meg a búzaszem, a kender meg a kendermag, repcze és repczemag, a fa meg az erdő, a tölgy meg a makk, a bükk meg a bükkmakk, a mályva vagy a máva (Balaton mellékén, a fűve), meg a papsajt (főleg a gyümölcse). Sajátságos, hogy míg a gyümölcsfák meg a gyümölcs neve egy lehet (meggy), addig más fának a gyümölcse külön nevet kapott, pl. fenyő és toboz. Az égerfa, fűz, juhar stb. gyümölcsét se mondjuk *éger*-nek, juharnak stb.

A pars pro toto a nyelv filozófiájának jellemző nyilatkozata, közönséges megitéléssel azon alapszik, hogy a rész mindig egyik darabja az egésznek vagy pl. más szóval: a *Föld* (terra) és *rög* egy egésznek mintegy a két vége. A magyar nép nyelvében, különösen elmélkedő mondásaiban, de mint látjuk a botanika eredeti elnevezéseiben is feltünően uralkodó, nyelvünknek kétségtelenül kitüntető sajátsága és zsengébb korából felmaradt eredetisége. Bizonyos látszó szószükségünk nyelvünknek ebbeli sajátságából könnyen kimagyarázható.

A magyar nyelv, úgy látszik, eredetileg főkép a részeket nevezi meg. A magyarnak van szilvája, baraczkja, somja, almája stb., de általában a gyümölcsök főbb fajtáit, pl. a latin *drupát* (csonthéjas

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

gyümölcs), a *pomumot* (almaféle gyümölcs), a bogyó kivételével, nem tudja tősgyökeres régi szóval megnevezni. Így nyelvünk a fűvet, paréjt, burjánt, gyimgyomot, dudvát, gazt, pázsitot, kórót, tövist, bokrot és a fát egyenként régi szóval megkülönbözteti, de a *növény* (régebben és helyesebben növevény), *egyszikü*, *forrtszirmú*, *különszirmú*, *növénytan* stb. elnevezések s más általános fogalomnév, már a tudomány készítése, nem a nyelv géniuszának szüleménye.

Bizonyos általános vagy összegesített fogalmakat azonban a magyar nyelv is közös szóval nevez meg, főleg olyanokat, a melyek a nép keze ügyében avagy gondolatában gyakrabban megfordulnak. Így a fák és bokrok ehető húsos termékét *gyümölcs*-nek (pomum, pomológia), a füvek puha termékét *bogyó*-nak, az eleségpázsítok magvas szemét *gaboná*-nak vagy *szem*-nek, a hüvelyesekét *hüvely*-nek, a száraz magvát *ázalék*-nak, a tölgyféléket *makk*-nak stb. mondja. A jószágnak szánt fűeleség közös neve takarmány. Ilyen a vetés, zöldség, vetemény, termés stb. is. Ellenben épen főkép a részeknek distingválása és megnevezése okozta, hogy organológiai, akár ehető akár nem ehető fructus (Frucht) megjelölésére egész általános megfelelő közös szavunk nincs. Mert bár naponként imádkozzuk is, hogy »áldott a te méhednek gyümölcse« s a »szerelem gyümölcsét« is gyakran emlegetik: még sincs olyan szavunk, a mely valamennyi virágzó növénynek (a nem virágzókat egészen elhallgatva) nemi termékenyüléséből támadó termékének tökéletesen megfelelő közös szava lenne, és se többet, se kevesebbet ne jelentene. Hogy a gyümölcs a fructus-nak nem ilyen kivétel nélkül megfelelő szava, mindannyian tudjuk, mert gyümölcsnek gyakran csak a megehető virágterméket (gyakran álgyümölcsöt) szeretik nevezni. Ennek szó szerint a fructus is megfelel, mert fruor (élvez) igének a főneve, s általános jelentése: haszonvétel, előny, azután termék, termesztmény stb. Ép így ellenkezik a *virág* szó is a népies felfogással, mert botanikailag a virág nem mindig szép (pázsitfüvek, csalán, laboda), a szépvirágú *szegfü* ellenben a népies elnevezés szerint csak *fü* maradt.

Másrészt a *termés* szó meg még több, tágabb jelentésű, mint a botanikai fructus (Frucht), mert végre a krumpli-gumó, a gomba, a czukorrépa, káposztafej, dohány, gubacstermés, kalaráb, spárga, hagyma, retek, sóska, bortermés, szénatermés, gyapjútermés stb. is, általában mind termés, de semmi esetre sem fructus a botanikailag megszabott értelemben.

Ilyenkor tehát a tudomány hivatása, hogy a legmegfelelőbb és leghasználatosabb népies elnevezést műszóúl lefoglalja s ennek a jelentése körét, szükség esetén szűkítse avagy tágítsa. A tudomány tágít a nyelven, de gyakran a nyelv eredetiségeit is irtogatja.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

A pars pro toto természetesen nem egyedül a magyar botanikának a sajátsága, noha itt, mint láttuk, nagyon gyakori, hanem az egész magyar nyelvé. Néhány példát még a rokon tudományból említek.

A zoológiában a pars pro toto nem ilyen gyakori, mert pl. a juh terméke már tej, turó, a gyapjú meg a bárány, a czeté a halzsír és halcsont; a szarvasnak már szarva van; de a bekecs rókával van prémezve; *rókás mente* a palócz asszonyoknak rókabőrrel gallérozott ünneplő téli kabátja;* gyöngyöt halász és gyöngyöt visel; koráll (állat) és koráll (nyakfüzér); aranybegy sárga begyéről az egész madár; *láb* mint az egész végtag hossza meg a tulajdonképi láb, sőt az *ujj* is idevágó példa, mert az *ujjas* ruha, vagy a *ruha ujja* igazán a kart fedi. Elefántcsont főleg csak az agyar.

Ilyen példa továbbá: Föld (terra) és föld (solum, campus), földdel tapaszt, földet dob a sírba.** A magyar nép farsangi mulatságának a neve gyakran egyszerűen csak táncz (rész).

Marmarosmegyében a savanyúvíz neve általában *borkút*, tehát a nagyobb tartalmazó a kisebb helyett. Azt is gyakran hallani, hogy cseviczére (savanyúvizes kúthoz) megy és cseviczét iszik. Jellemző az *atillát visel* is.

Ki tudná megmondani a *szikla* és *szirt*, vagy a *kő* és *szikla* igazi éles és eredeti (nem a későbbi mineralógiai) különbségét, kivált ha még a népies eredetű *kősziklát* tekintjük! A szikla inkább az egész, kő inkább a rész, melynek apróbb része még a kavics, apoka, békasó, homokszem (arena és arénaszinház), sank, por.

Ezek a példák sok hosszas magyarázgatásnál és szabálynál, úgy hiszem, többet mondottak, talán többet lendítenek is.

Hogy melyik az eredetibb, a pars pro toto-é, vagy pedig a totum pro parte, a virág (planta florida), avagy az egyes virág (flos): a jó Isten a megmondhatója Ez a nyelvnek ősi keletkezésében és alakulásában, valamint a nyelv jellemében rejlik és enyészik el. Ez most a kész nyelvnek a sajátsága, s nyelvünkben talán kirivóbb mint más nemzetekében. Egyszerre támadhatott mint egy keleti nyelv charaktere, a nyelv zsenge korával, a midőn a distingválás kevesebb, mert hogy a zsenge kor nem tud vagy nem szeret sokat distingválni, még a nyelvtani alakok is igazolják, pl. a nyom (primere) és nyom (vestigium, nyomdok), zár és zárja, nyit és nyitja valaminek, sodor és sodra, egy szónak, pl. csiga, kakas, száj (különböző nyilás) többféle jelentése, a melléknévnek főneviesíthetése

* A rókás mentének népies szórejtvénye: »míg éltem féltem, embert láttam, szaladtam« (a róka), »holtom után a templomba jártam« (a rókás mente).

** Ennek már *rög* neve is van.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

(puska ravasza, szem fehérje), vagy viszont (»bodor a levele« és fa bodra), vagy a főnevek és igék személyt jelentő ragasztékai, pl. vér-*em*, nek-em,* vesz-em stb.; *kor* (aetas) és pünkösd-*kor* (nem pünkösdkör).

Némelykor előbb az egész keletkezhetett, pl. a *fa*, mert előbb kellett ismerni az élő fát, csak azután lehetett a fáját felhasználni. Hogy azonban gyakrabban a rész keletkezhetett előbb, abból következtethetjük, hogy nyelvünkben főleg a részek megnevezése az uralkodó: pl. répa, retek, mogyoró (földi), gumó, hagyma, melyeknek, mint földbeli képleteknek, közös összefoglaló népies szavuk nincs. Ellenben alma, körte, szőlő, som stb. összefoglalására már a gyümölcs szó támadt.

Hogy a »pars pro toto« más nyelvben is többé-kevésbbé szokásos, nincs mit rajta csodálkoznunk. Hisz az emberiség egy természetrajzi faj és fajta; egy a gondolkozás, a fogalomkeletkezés alapja, csak a gondolatnak vagy a fogalmaknak kifejezése máshangú és másforma. Némely nemzetet az egyik, a másikat egy másik sajátsága jellemez kirivóbban.

Mi ezek után az eredmény a további elnevezésekre és eljárásunkra?

A felsorolt példák alapján nyelvünket szegénynek vagy fogyatékosnak nevezni nem lehet. Sőt a pars pro toto nyelvünknek megbecsülendő eredetisége.

Ellenkezőleg kerülni kell minden olyan próbát, mely nyelvünknek ezt a charakterét megszüntetni törekszik, s nyelvünket korcs szüleményekkel terheli. Mi tehát a herba florens-t meg a flos-t is, Blumé-t és Blüthé-t, ezentúl is csak virágnak mondjuk s az utóbbira alkotott *virat* szót annál inkább továbbra is mellőzzük, mert keletkezése óta több mint két évtizeden át amúgy se tudott kelendőségre vergődni.

Szokás a fákat a gyümölcsétől *fa* jelöléssel megkülönböztetni pl. almafa; de ez, mint láttuk, nem elkerülhetetlenül szükséges. A hol épen a szükség megkivánja, a magyarázó szót úgy is mellé szokás tenni, péld. bikkmakk, mogyoróvessző, szőlőszem, zabszalma, zabszem, káposztás, kukoriczacső, fa fehére (alburnum), fa keménye vagy fa színe (Kernholz, duramen) stb.

Ilyen kifejezések mint a »kifejlődés folyamata«, »virágzási idő«, vetés munkája, életműködés stb. egyszerűsíthetők, mert kifejlődés, virágzás stb. magában is ugyanezt jelenti. És azon az alapon, hogy »vetés« a munka, de »vetés« a kicsírázó gabona is, a magyar bota-

* *Nek* az eredeti, mert a személyt jelentő ragaszték (nek-ed) ehhez járul. A nak későbbi fejlődmény.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

nikusok havi összejövetele és tanakodása is lehet *szakértekezés*, mert szakértekez + *l* + et a nyelvtudományi kritikát nem állja ki.

Az elmondottakból az is látható, hogy a magyarban a közszó meg a növénygénusz közt különbséget vonni fölösleges, azért pl. a zab vagy ló irását minden esetben kis betűvel kell kezdeni. Én pl. a között, hogy »a Ló egypatás«, vagy »a Zab pázsitféle«, meg »a ló zabot eszik« oly különbséget nem látok, hogy azt még az orthografiával is jelölni kellene. Legfeljebb a *Nap*-ot és *Föld*-et, mint égitestet, irnám nagy kezdőbetűvel.

Nyelvünk természete, mint láttuk, az éles distingválásokat nem kivánja. A magyarnak erdő, rét, mező, düllő stb. akár kicsi, akár nagy, mindig csak erdő, mező stb.; ennek folytán nyelvünkben *állab, pagony* stb. külön erőltetett megnevezése nem szükséges. Az erdő mindig erdő, akár kicsi (állab), akár nagy; szükség esetén pedig van: *erdőcske*, *fiatal erdő*, *kis* és *nagy erdő*, *erdőség*, kivált olyankor, ha egy falu határában, más-más helyen van kisebb és nagyobb erdőség. Van ezenkivül bükkerdő vagy bükkös, tölgyerdő, tölgyes és Tölgyes (Erdélyben), Cser Kemenesalján, sőt Ipoly-Litke Makkcsáját (tölgyerdő), Mogyoróskáját (mogyorófa tetőzte kis hegy), Kőrös-Ladány »Fás«-át (tölgyerdő) is itt említhetjük.

A virágnak egyes részét ezen az alapon szintén virágnak nevezni bajos lenne, nem is akarom, mert a virág részletes leirásakor lehetetlen lenne a zavarokat vagy az érthetetlenséget elkerülni. Legfeljebb az egész androeceumot, külön az antherát meg külön a hímsejteket mint tulajdonképeni hímet, lehetne ezen az alapon hímnek mondani, de ez a külön megnevezés után, most már fölösleges.

Ellenben az egész pistillumot termőnek nevezni, ezen felül külön részeit három szóval (magrejtő, bibeszál, bibe) külön jelölni valóban fölösleges, mert ha a pistillum neve termő vagy magrejtő, ennek alsó része (magrejtő, ovarium) mindig maradhatna termő, vagy ha tetszik, az igazi vagy tulajdonképi termő, a melynek termőszála és bibéje van. Ép így *pete* lehet az egész ovulum, de tulajdonképen való pete lehet a *petesejt* is.

Magam legjobban tudom, felolvasásomnak mennyi természetes hiánya van. Hogy bizonyos elnevezéseket és bizonyos nyelvtani formulákat megvilágosítsak, a jó akarat vezérelt. Nekem lesz örömem, ha soraimnak kellő hatása és nyelvünk ezen és ilyes természetének tovább magyarázása és folytatása lesz. Czélom volt egy parlagon heverő irányra a figyelmet oda fordítani.

Borbás Vincze.

This work is licensed under a Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Creative Commons

Creative Commons License Deed

Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Ez a Legal Code (Jogi változat, vagyis a teljes licenc) szövegének közérthető nyelven megfogalmazott kivonata.
Figyelmeztetés

A következőket teheted a művel:

szabadon másolhatod, terjesztheted, bemutathatod és előadhatod a művet

származékos műveket (feldolgozásokat) hozhatsz létre

kereskedelmi célra is felhasználhatod a művet

Az alábbi feltételekkel:

Nevezd meg! — A szerző vagy a jogosult által meghatározott módon fel kell tüntetned a műhöz kapcsolódó információkat (pl. a szerző nevét vagy álnevét, a Mű címét).

Így add tovább! — Ha megváltoztatod, átalakítod, feldolgozod ezt a művet, az így létrejött alkotást csak a jelenlegivel megegyező licenc alatt terjesztheted.

Az alábbiak figyelembevételével:

Elengedés — A szerzői jogok tulajdonosának engedélyével bármelyik fenti feltételtől eltérhetsz.

Közkincs — Where the work or any of its elements is in the public domain under applicable law, that status is in no way affected by the license.

Más jogok — A következő jogokat a licenc semmiben nem befolyásolja:
- Your fair dealing or fair use rights, or other applicable copyright exceptions and limitations;
- A szerző személyhez fűződő jogai
- Más személyeknek a művet vagy a mű használatát érintő jogai, mint például a személyiségi jogok vagy az adatvédelmi jogok.

- **Jelzés** — Bármilyen felhasználás vagy terjesztés esetén egyértelműen jelezned kell mások felé ezen mű licencfeltételeit.